

KEES FENS-LEZING

Wiel Kusters
Grote God

Athenaeum—Polak & Van Gennepe
Amsterdam 2015

AAN HET BEGIN van de film die Hans Keller in 2008 over hem maakte, opent Kees Fens, achtenzeventig jaar oud, de deur van de kerk van zijn jeugd, de kerk van Onze-Lieve-Vrouw van Altijddurende Bijstand in de Chasséstraat in Amsterdam-West, en zegt:

Grote God...

We zien een onttakelde, lege kerkruimte. Daarin een oude, zieke Fens, met nauwelijks adem om te spreken, steunend op een stok.

Grote God... Ja... dit is helemaal, bijna helemaal gesloopt. Het is een ruïne, ja, zoals die over heel Europa eigenlijk verspreid zijn gaan liggen. En het is geen mooier bewijs, bijna, dan dat het uit is, dan wat wij nu zien. Ik heb het alleen maar in zijn grote tijd gekend en niet in deze vorm.

Wat Kees Fens hier verzucht, is dat het gedaan is met de christelijke, de katholieke cultuur. Die heeft volgens hem het einde van haar geschiedenis bereikt. Zo ziet hij het, en hij ziet het letterlijk vóór zich. Daar ligt wat hij het 'bewijs' noemt, 'geen mooier bewijs [...] dat het uit is'.

Maar welbeschouwd is wat hij voor zich ziet geen bewijs dat 'het uit is', maar een voorbeeld van waar de ver voortschreden secularisering van Nederland, of van wat

hij in een boektitel uit 2004 *Dat oude Europa* noemde, toe heeft geleid. In feite is het zelfs meer dan dat: een metafoor voor Fens' stelling dat een culturele continuïteit van eeuwen verbroken is. Daar in die kerk in Amsterdam-West ziet hij de teloorgang van een grootse eenheid, de eenheid van het grote Europese verhaal, het verhaal over wat door christenen wel genoemd is de pelgrimstocht der mensheid, op weg naar het hemelse Jeruzalem. De christelijke cultuur die hoopvol op weg zou zijn naar het einde der tijden. Naar een einde dat niet een einde van brokstukken en ruïnes zou zijn, maar een voltooiing, en als zodanig een overgang naar de eeuwigheid. Naar een voortbestaan buiten de tijd.

Dat Fens hier een wel zeer verreikende betekenis verleent aan het in onbruik en verval geraakt zijn van zijn oude kerk in Amsterdam-West, moet hij zich wel enigermate bewust zijn geweest. Hij zegt in die film:

Het is een ruïne, ja, zoals die over heel Europa eigenlijk verspreid zijn gaan liggen.

Dat de betekenis die hij aan de ondergang van zijn oude parochiekerk toekende misschien wel wat te ruim bemeten was, valt bij goed luisteren op te maken uit het woord 'eigenlijk': 'zoals die over heel Europa *eigenlijk* verspreid zijn gaan liggen.'

Over dat woord 'eigenlijk' heeft hij meer dan eens geschreven. Vanuit de gedachte dat dat woord 'wezenlijk' bij het katholicisme hoort. '*Eigenlijk* mag iets niet.' Wie dat zegt, schept ruimte.

Maar 'eigenlijk' kan ook een minder luchtige betekenis hebben. Dan veralgemeent het wat je zegt tot een visie, een levensbeschouwing. De eigenlijk-zegger is dan met een woord van Kees Fens zelf, uit een krantenstuk uit 1991,

een 'inlijver'. Bijvoorbeeld in een zin als: 'Eigenlijk is alle kunst religieus.' In het geval van die ruïnes, die volgens Kees Fens 'over heel Europa eigenlijk verspreid zijn gaan liggen', verraadt het woord dat we hier te maken hebben met een visie, een interpretatie. Een veralgemening en een kleuring. Fens' woorden vormen een generalisering van persoonlijke, melancholische, zelfs pessimistische aard.

De grond voor dat pessimisme lijkt in Hans Kellers film *Kees Fens, erfgenaam van een lege hemel* zeer persoonlijk. Het is duidelijk dat Fens, oud en ziek, zichzelf gespiegeld ziet in de 'ruïne' die hij betreedt. Die ruïne is er omdat God, in Fens' eigen woorden, net als hijzelf oud is geworden. Hij is, enigszins reviaans geformuleerd, in de versukkeling geraakt, hulpbehoevend geworden, en dat stemt weemoedig.

Wat Hans Keller ons in *Kees Fens, erfgenaam van een lege hemel* op aangrijpende wijze laat zien, is hoe een van de grootste Nederlandstalige literaire critici en essayisten van de twintigste eeuw zijn eigen ondergang probeert te verstaan als deel van een grotere beweging, een groter geheel. Ook al heet dat geheel, ook al heet die beweging: verval.

Waarbij het meest definitieve verlies, het uiteindelijke zelfverlies, niet het lichaam betreft, maar de geest. Vooral zoals die bestaat in en door kennis, kennis waarmee ons bewustzijn zich aan de werkelijkheid vastklampt. We willen 'bij kennis' zijn.

Ik lees dus ik leef

Kennis heeft verschillende aspecten. Er is kennis die niet verloren gaat, ook al is zij ‘dood’ of alleen nog maar passief aanwezig in een cultuur. Dat is de kennis die we hebben vastgelegd in een ‘tweede heeal’, in boeken, in een overkoepelend cognitief systeem, een structuur, een paradigma. Daar kan in principe iedereen opnieuw mee beginnen. Ook met wat buiten dat systeem terecht is gekomen – dat kan het begin zijn van nieuwe kennis.

Maar er is ook kennis, persoonlijke kennis, die verdwijnt door de dood, een te betreuren ontleding van de hersenen. Die kennis manifesteert zich op de boeiendste wijze door middel van de associatie. Ook in het persoonlijk geheugen is de meeste kennis passief aanwezig, maar zij kan worden opgeroepen door een gerichte vraag. ‘Het geheugen,’ aldus Fens, ‘werkt dan als naslagwerk. Nuttig, maar niet interessant, want ontelbare anderen weten het antwoord op de vraag ook. Dat laatste maakt mede het geluk van de kijkers naar kwisprogramma’s uit.’ Na gebruik valt de kennis weer in het laatste waar zij lag opgeborgen. ‘Er is nauwelijks iets gebeurd. Kennis blijkt pas boeiend,’ schrijft Fens, ‘wanneer een vraag of een verwondering reacties uit verkeerd geachte bergruimten oproept. Door middel van de associatie, die altijd onvoorziene tussenschakel, die onverwachte binnenweg die A en Z met elkaar in relatie blijkt te brengen. [...] De wijze van verbinden van kennisdelen of -gebieden – die is uniek, niet te leren, onbruikbaar voor het schoolboek

en gaat bij het sterven van de oorspronkelijke verbindende geest definitief verloren, al heeft hij nog zo veel geschreven.’

Het is duidelijk dat Kees Fens – hier in 1987, maar er zijn in zijn werk andere momenten aan te wijzen waarop hij iets vergelijkbaars zegt – met deze woorden ook over zichzelf, over zijn onophoudelijke schrijven, maar vooral over zijn lezen spreekt. (Dat bij hem overigens altijd een vorm van schrijfbaar lezen was.) ‘Pas bij het lezen,’ schrijft hij, ‘ontdekt men wat er in het geheugen allemaal opgeborgen is. Zolang er nog vanuit dat geheugen van alles tevoorschijn wordt gelezen, leef je. En elke dag is lezen nodig om levenstekens door te krijgen. Ik lees dus ik leef.’

Wat een veelzeggend levensmotto. *Memento mori* en *Carpe diem* tegelijk. ‘Ik lees, ik lees door, dus ik leef.’

Deze vorm van lezen is verslavend. ‘Wie lezen moet nalaten,’ bijvoorbeeld in verplichte vakanties, krijgt, schrijft Fens, ‘ontwenningverschijnselen: lichte duizelingen, prikkelende ogen, algehele onrust.’

Het is te verdragen. Pijnlijker is een toenemend gevoel van leegte in het hoofd: het begin van de hersendood. Na een week denkt de lezer (laat ik hem zo maar blijven noemen), dat hij niets meer weet. Hij is de zonderling die geheugen, herinnering en associatievermogen nagenoeg alleen door teksten laat prikkelen. De stilte in het hoofd overtuigt hem ervan, niet alleen dat hij niets meer weet, maar ook dat hij nooit iets heeft geweten.

Als dit zo een aantal dagen doorgaat, verspreidt de leegte zich uit het hoofd door het hele lichaam. De niet meer lezende lezer

loopt, naar eigen idee, opgebaard door het leven. Wat hij weet is wat iedereen weet, maar hij is zijn eigen kennis, gevolg van een eindeloze vertakking van associaties, kwijt. En tot nieuwe is hij niet in staat. En daardoor zakt de oude kennis steeds dieper weg. Een geest moet dagelijks getraind worden.

Hetzelfde geldt, denk ik, voor een levende cultuur.

Wat we in de film *Kees Fens, erfgenaam van een lege hemel* zien en horen over 'ruïnes', over de 'versukkeling' van God en over het feit dat Hij hulpbehoevend is geworden, heeft alles te maken met wat Fens ook wel benoemde als de teloorgang van door generaties gedeelde eenheid schepende kennis – een wereldbeeld. Die traditie heeft plaatsgemaakt voor een cultuur waarin volgens Fens alleen nog het moment en het nieuwe telt. Een cultuur die zich, zoals hij het noemde, 'zelden aan zichzelf houdt' en zich dus niet laat kennen.

Tijd en eeuwigheid

Hier komt aan de oppervlakte wat de kern was van Fens' visie op het einde van het joods-christelijke wereldbeeld. Die visie was gebaseerd op gedachten over tijd en eeuwigheid. Wij leven met een geseclariseerde tijdsopvatting, waarin verleden, heden en toekomst geen continuüm meer vormen. Geen organisch geheel. Er is geen sprake meer van *duur*. De tijd is een kwestie van tellen geworden. Van centen tellen ook. Tijd is geld. De klok tikt de seconden en minuten weg. Mechanisch. Er zit een lek in de eeuwigheid: de tijd druppelt eruit weg, ligt niet meer in een de kloktijd overstijgende continuïteit besloten.

Kees Fens heeft altijd vastgehouden aan het idee van een tussentijd als aanduiding van de tijd waarin wij leven. *Tussentijds* heet een van zijn in mijn ogen belangrijkste essaybundels. Daarin zijn tijd en eeuwigheid geen tegenstellingen: het ene is in het andere, geen van beide heeft betekenis op zichzelf. Binnen de zo ervaren werkelijkheid is het leven een reis van een verleden dat de toekomst al in zich bergt naar een toekomst die het verleden inhoudt, door een heden heen dat uit de wederzijdse doordringing van verleden en toekomst bestaat.

De christelijke traditie, waarin de begrippen eeuwigheid en hiernamaals nog een belangrijke rol konden spelen, begrippen die de tijdelijkheid van de cultuur transcendeerden – die traditie, *sub specie aeternitatis*, hield zich gedurende vele eeuwen wél aan zichzelf, maar wordt, in de visie van haar erfgenaam Fens, niet meer onderhouden in

lectuur en schrijftuur. Ze raakt geleidelijk aan ontledigd, net als de hemel. Vandaar, voeg ik eraan toe, zijn tomeloze persoonlijke ijver om in de krant, met name *de Volkskrant* – dus voor in principe vele tienduizenden lezers, een soort volksuniversiteit – vrijwel wekelijks te blijven schrijven over de cultuurgeschiedenis van het ‘oude Europa’ en over de rijkdom van de christelijke traditie. Min of meer vanuit de bange, maar tegelijk ook wel heroïsche vraag: wie doet dat anders nog? De paradox daarbij was natuurlijk dat hij deze stukken schreef naar aanleiding van boeken: studies, soms zeer gespecialiseerd, van weinigen voor weinigen.

Maar het mooiste en bijzonderste is toch wel dit: met zijn hoge tempo van lezen, schrijven, publiceren, met zijn werk voor het efemere medium bij uitstek – het dagblad, naar het cliché wil gedrukt voor kattenbak en visboer – met dat ogenschijnlijk fugitieve werk, waarvan hij maar een klein gedeelte in boekvorm heeft gebundeld – schoot hij op uiterst karakteristieke wijze de eeuwigheid te hulp.

Van de jezuïeten op het Amsterdamse Ignatiuscollege had hij geleerd dat wij op aarde zijn om geen seconde van die aardse tijd voor de eeuwigheid verloren te laten gaan. ‘Alles stond in het perspectief van tijdeloosheid en duur. Het rijk der hemelen – daarheen waren we op weg.’

Paradox

Heel mooi heeft hij deze visie tot uitdrukking gebracht in de typering, 'De laatste seconde' geheten, van de journalist Joop Lückér, hoofdredacteur van het katholieke dagblad *De Tijd* in de laatste vier jaren dat Kees Fens daaraan verbonden was. Van Lückér werd Fens doodzenuwachtig. Lückér was altijd op zoek naar nieuws, 'hij leefde [aldus Fens] op en voor die seconden'. Vóór die seconden geschiedenis werden en gerelativeerd raakten. 'Hij had in zijn leven de seconde verabsoluteerd tot bijna-eeuwigheid.'

Wie nieuws verabsoluteert, selecteert niet. Alles wat nieuw is, is nieuw. Elke seconde heeft een gelijke waarde. Wie de dingen in de wereld op hun nieuwswaarde bekijkt [dus niet *sub specie aeternitatis*] en dat wil zeggen op hun momentele waarde als feit [...] kan moeilijk van een brede levensfilosofie, die reflectie en beschouwing vereist, verdacht worden.

Noch van enig gevoel voor betrekkelijkheid, kan men daaraan toevoegen.

Het lijkt er sterk op dat de gestalte van de journalist, schrijver en dichter Anton van Duinkerken voor Fens een positief tegenbeeld vormde van wat hij in Lückér misprees. Over Van Duinkerken schreef hij ooit: 'Het lijkt erop, dat de eeuwigheid hem de grootheid van het moment geleerd heeft.' En dat was niet de grootheid van de seconden. Het was de grootheid van de ogenblikken die meer zijn dan

losse, te verabsoluteren tijdseenheden. Ogenblikken die deel hebben aan een continuïteit, aan een duur waarin ze liggen ingebed. Van Duinkerken schreef dan ook vooral over literatuur en geestesleven. Net als Fens zelf, die al evenmin een nieuwsjager was.

Toch stuiten we hier op een paradox. Lücker wilde ‘in het diepst van zijn onrustige hart’, zei Fens, het nieuws vóór zijn en daarmee de tijd de baas. En hij voegde daaraan toe: ‘Dat verlangen heb ik altijd bewonderd, hoezeer ik het ook in mijzelf verafschuw.’

Hij kende dat verlangen dus ook. Ook Fens kende de honger naar nieuws en zelfs naar gossip.

Tegenover zijn langzame, bespiegelende, contemplatieve wijze van lezen stond zijn snelle en gretige schrijven, zijn schrijfsucht. Altijd op weg naar een nieuw artikel of stukje als een vorm van zelfgeschapen nieuws in de krant. Aan de krant en zijn deadlines heeft hij zich ruim vijftig jaar lang onderworpen. Daarmee boog hij willens en wetens voor de tijd. ‘Als ik geen horloge had, zou ik nooit schrijven,’ heeft hij eens gezegd. Dan zou hij in stille bespiegelingen verzingen. Het schrijven voor de krant, schrijven over wat hij had gelezen, die twee-eenheid van lezen en schrijven, hield hem en zijn kennis (waarover ik het eerder had) in beweging en in leven. Citaat: ‘Ik was onderworpen. Ik voelde mij gelukkig, maar niet misbruikt. De klok heeft mijn leven beheerst.’ Inhoudelijk echter snelde hij met zijn vele artikelen en columns voortdurend weer de eeuwigheid te hulp – ik zei het al. Steeds weer wees hij in zijn stukken op het samengaan van tijd en eeuwigheid, op de grootheid van de westerse traditie, die voortdurend oud in nieuw en nieuw in oud bleek te kunnen zijn. Telkens weer prees hij de grandeur van schrijvers die in hun werk ‘precies beschreven tijd’ wisten te combineren met suggesties van eeuwigheid, van eeuwige menselijkheid.

Braindrain

Eerder heb ik iets gezegd over de visie die Kees Fens had op kennis en de wijze waarop afzonderlijke kennis-elementen of kennisgebieden langs associatieve weg in de menselijke geest met elkaar in verband kunnen worden gebracht. Waardoor bestaande kennis nieuw wordt en er ook nieuwe kennis kan ontstaan. Die langs associatieve weg verkregen kennis is uniek, niet te leren. Hij staat niet in de school- of handboeken, en gaat, zei Fens, bij het sterven van de oorspronkelijke verbindende geest definitief verloren. Dat waren gedachten over zijn eigen dood. Hij was zich ervan bewust dat hij nog net tot degenen behoorde die de over talloze geschriften verspreid liggende kennis-elementen met betrekking tot christendom en cultuur 'aan elkaar vast' konden lezen, die verbanden konden leggen en de fragmenten in een groot geheel wisten te plaatsen. Toch lijkt het erop dat hij hier niet alleen zijn eigen, persoonlijke geest op het oog had, maar ook de geest van het avondland. Om binnen zijn beeldspraak te blijven: de fragmenten van het grote geestelijke geheel, het christelijke wereldbeeld, lagen er nu bij als *ruïnes*, als de trieste restanten van een onttakeld wereldbeeld. Zoals die kerk van zijn jeugd, in Amsterdam-West, zoals die lege kerken en hun betekenis verliezende monumenten in heel het oude Europa.

De grote culturele braindrain die volgens Fens in Europa steeds duidelijker plaatsgreep, valt in Kellers film psychologisch samen met zijn eigen, persoonlijke verval. De

dreiging van het niet meer kunnen lezen, het niet meer leven. Het niet meer bij kennis zijn. Het verstenen en vervolgens vergruizelen van de geest.

In die film zegt Kees Fens over het oude Europa, dat je daar, in het landschap, in architectuur en kunst, sporen ziet, geen gehelen meer, van wat geweest is. En hij voegt daaraan toe: 'Je zou het nóg anders kunnen zeggen: De hemel is aan scherven naar beneden gekomen en [die] hebben zich overal verspreid.'

Ik ben geneigd te zeggen: zijn vele eigen stukken, zijn krantenstukken, vormen daarvoor een bijna ideale metafoor. Hij die nooit een boek heeft geschreven, omdat hij daarvoor het geduld en het uithoudingsvermogen meende te missen, werd geïnspireerd door een groot eenheidschepend verhaal, maar hij getuigde daarvan in een oeuvre van dikwijls schitterende scherven.

Vestdijk over religie

Kees Fens was een bewonderaar van Vestdijk, wiens beste werk voor hem zelfs lange tijd een kritische norm vertegenwoordigde. Het is daarom opmerkelijk dat we in zijn vele krantenstukken en essays geen uiteenzetting tegenkomen over Vestdijks godsdienstpsychologische studie *De toekomst der religie* (1947), ook niet naar aanleiding van de vijfde druk die in 1975 verscheen en toen, zoals Fens zelf constateerde, ‘sterk in de belangstelling stond’. Wel gaf hij in de loop der jaren verschillende keren uitdrukking aan zijn waardering voor Vestdijks boek, dat hij nog in 2007 tot de meesterwerken van de schrijver rekende. Vier jaar eerder had hij het in een stuk over de briefwisseling tussen Vestdijk en Johan van der Woude ‘een profetisch gebleken essayistische studie’ genoemd.

Het profetische aspect moet dan natuurlijk worden gezocht in Vestdijks utopisch aandoende geloof dat de mensheid voorbij zou raken aan het geloof in een transcendente God. In het laatste hoofdstuk van *De toekomst der religie* spreekt hij over de wenselijkheid van een ‘wereldomvattende religie van boeddhistische stempel’, al is dat iets waarvoor hij een evolutie van eeuwen en eeuwen noodzakelijk acht. Over de achtergronden van zijn vrome wens zegt hij:

Of het christendom nog duizend jaar zal duren, dan wel enkele eeuwen, het zal verdwijnen, – niet alleen omdat alles, ook het grote en waardevolle, op deze wereld vergankelijk is, – ditzelfde zou men van het boeddhisme

kunnen zeggen, – maar omdat naar mijn mening de metafysische projectie bestemd is om te verdwijnen, zijnde een te gevaarlijk instrument des geestes, een instrument dat voor de metafysische mens misschien deugt, maar voor alle anderen schadelijk is, te meer omdat de machtsdrift van de metafysische mens het hun steeds zal willen opdringen. De metafysische projectie zal verdwijnen, – het christendom zal verdwijnen.

Opmerkelijk is bij dit alles dat Vestdijk in *De toekomst der religie* met geen woord rept over de islam.

Kees Fens, die in zijn religieuze denken en voelen behoorlijk geworsteld heeft met de tegenstelling tussen hemel en aarde en met de spanning tussen wat wel genoemd wordt verticale en horizontale religiositeit, kan het levensbeschouwelijk eclecticisme, zeker sinds de jaren zestig, alleen maar hebben zien toenemen, ook en misschien wel vooral bij cultuurkatholieken. Dat ondersteunde Vestdijks stelling over het geleidelijk opgelost raken van het christendom in een niet-metafysisch projecterende religie als het boeddhisme. Het zal Fens daarbij niet onverschillig hebben gelaten dat Vestdijk een dergelijk verdwijnen van het christendom onontkoombaar en heilzaam achtte, maar er toch ook een vorm van spijt bij voelde.

Men hoeft nog geen traditionalist te zijn om te voelen, dat hier iets onvervangbaars voor de mensheid verloren gaat, – het is hetzelfde gevoel dat ons bekruipt wanneer wij aan het uitsterven van mooie, imposante of fantastisch gevormde diersoorten denken, de mammoet b.v., die in onze bossen en tuinen heel gevaarlijk en onhandelbaar zou zijn, maar die wij allemaal nog wel eens zouden willen zien.

Toegegeven, dat is een soort van biologische sentimentaliteit, zegt Vestdijk. Maar er is meer.

Ons mensen van heden, ook wanneer wij ons ‘anti-christenen’ mogen noemen, past altijd nog wel enige dankbaarheid aan een godsdienst die ons opgevoed heeft tot wat wij zijn, – opgevoed zelfs tot de kritische zin, die ons in staat stelt haar eigen waarheden te doorzien als nuttige schijnwaarheden.

Vestdijks boek heeft bij verschijnen veel opschudding veroorzaakt onder theologen en ontwikkelde gelovigen. Maar ook ongelovigen zouden zich hebben kunnen roeren, bijvoorbeeld uit ergernis om wat de auteur meende te moeten vaststellen aangaande het ‘nog meer of minder christelijk denken en voelen’ in ons aller ‘onderbewustzijn’. Daarmee bedoelde hij dat ‘wij allen’, christelijk opgevoed of niet, ‘ergens in onze instincten nog “goede” christenen zijn, in God geloven, in het hiernamaals, en in het zoenoffer van Christus. Voor de een ligt deze psychische “laag” dieper dan bij de ander, maar geheel afwezig is zij nooit’. Voorwaar, een boude uitspraak.

Fens behoorde zoals we al zagen niet tot degenen die zich aan Vestdijks *De toekomst der religie* hebben geërgerd. Fokke Sierksma’s bespreking en verdediging van dit boek in het in 1948 verschenen Vestdijknummer van het literaire tijdschrift *Podium* achtte hij de waardevolste bijdrage van alle. Ik neem zelfs aan dat hij de volgende regels, waarmee Vestdijk het voorlaatste hoofdstuk van *De toekomst der religie* besloot, sinds de jaren zeventig gemakkelijk tot de zijne kon maken:

Tragisch is [...], dat het christendom niet voleindigd

wordt door de werkzaamheid van mystici, die geleidelijk-aan de geprojecteerde symbolen 'terugnemen' en de christelijke waarheden tot hun psychische essentie herleiden, – maar dat het *vernietigd* dreigt te worden door religieus onbegaafden, die er eigenlijk niets mee te maken hebben en er met hun handen van zouden moeten afblijven, barbaren en beotiërs, die niets begrijpen en daarom alles menen te begrijpen. Helaas is voor de genius der historie de minderwaardigheid van handlangers nimmer een reden geweest om zich niet van hen te bedienen.

Een moderne traditionalist

Kees Fens was geen optimist. Maar evenmin een reactionair. Hij was een moderne traditionalist. Tradities moeten zich vernieuwen, willen ze overleven. Tradities geven vorm aan de ‘tussentijd’. Je kunt nooit terug.

In 2006, twee jaar voor zijn dood, schreef Fens in *de Volkskrant* over wat hij ‘culturele vervalsingszucht’ noemde.

Weg is weg, verdwenen in de onachterhaalbare tijd. We kunnen treuren om die vergankelijkheid, de wijsheid van de weemoed beoefenen, het wijde landschap van de nostalgie binnengaan, in de gedachten mag alles blijven bestaan, maar haal niets terug uit die verdwenen tijd. Het hoort hier niet meer, het is uit de tijd. Wat we aan oudheid over hebben en koesteren, is door eeuwen heen naar deze tijd gegroeid. Het weet zich hier nog altijd thuis, zozeer, dat als het lelijk is zich mooi voor doet. Terughalen is een beschamende kunstgreep, een uiting van culturele vervalsingszucht ook.

De reactionair heeft, als revolutionair, geen respect voor de tijd, opgevat als organische ontwikkeling. Tijd, zoals Fens tijd graag zag, in het licht van de eeuwigheid, is geen mechanische opeenvolging van losse ogenblikken. We moeten daarom ook niet doen alsof de tijd repareerbaar is.

‘Duur’ is wat het denken over de eeuwigheid (niet opgevat als eindeloze tijd, maar als boventijdelijkheid) – ‘duur’ is wat de eeuwigheid toevoegt aan de wegtikkende

kloktijd. Ook wanneer we van tijd tot tijd met leegte en afwezigheid te kampen lijken te hebben. Die leegte en afwezigheid zijn zoets als de stilten in een muziekstuk of als het wit in een gedicht. Er is geest voor nodig om die leegten te vullen en ze als delen van het grote geheel te zien.

Wat de onzekerheid betreft die in de plaats is gekomen van het aan scherven gevallen gesloten wereldbeeld: daarover merkte Kees Fens eens op, in een vraaggesprek in 2004, dat die onzekerheid ons ook 'creatiever maakt dan de veilige eenzijdigheid van vroeger'.

Ik keer terug naar het begin van mijn verhaal. Naar Kees Fens die de deur van zijn oude kerk opent en met zijn wijkende adem uitbrengt:

Grote God...

Dat is, nader beschouwd, een dubbelzinnige uitspraak. Enerzijds een uiting van schrik, ontsteltenis, verdriet. Maar anderzijds misschien toch ook: een benoeming van wat daar aan hem verschijnt en zelfs een aanroeping daarvan. Een aanroeping van de 'grote God', op indrukwekkende wijze aanwezig zelfs in dit beeld van onttakeling en leegte.

Dat is dan de afwezige, verre, onbenoembare God van de mystici. De God die de eerste heremieten hoopten te vinden, te ervaren, in de woestijn. Kees Fens, die als jongen monnik had willen worden, heeft altijd meer verlangd naar godservaring dan dat hij met godsdienstleer, als een leervak, uit de voeten kon.

In 'De betovering van het onvoltooide', een essay uit 1999, schreef hij dat het 'resterende' en het 'onvoltooide' niet alleen op elkaar lijken maar ook samenvallen. 'De rui-

ne is zo het meesterwerk van de dubbelzinnigheid: een restant dat ook een overgeleverd begin kan zijn, een fragment dat tot geen tijd lijkt te behoren.'

Zo manifesteerde zich daar, zelfs in die ontstellende rest van zijn kerk in de Chasséstraat, misschien toch nog even een heel beeld van de eeuwigheid, ook al leek het daar dan voorgoed Goede Vrijdag geworden.

Het kan niet anders of ook Kees Fens heeft deze associatie met de traditionele liturgie van Goede Vrijdag, de dag waarop lijden en dood van Jezus Christus worden herdacht, op zijn minst heel even gehad. Gedachten aan een leegte die volheid verwacht, de volheid van de verrijzenis.

Over de oude liturgie van Goede Vrijdag en wat die al vanaf zijn negende jaar in hem teweegbracht, had hij in vijf decennia meer dan eens geschreven, vanuit geladen herinneringen aan 'kerkgebouwen die op Goede Vrijdag zelf gestorven leken'. De kerken waren dan kaal en somber, beelden en schilderijen waren verborgen achter paarse doeken. Klokken luidden niet en bellen klonken niet, het getinkel was vervangen door het holle, doodse geluid van een ratel. Maar het betekenisvolst was toch dit: 'Het Allerheiligste, het tabernakel stond op een onttakeld altaar open als een tochtgat, een leegte.' Hij vergeleek de korte periode tussen Goede Vrijdag en Pasen met de 'donkere nacht' van de mystici, 'als God zich onzichtbaar houdt en onbereikbaar is en buiten de geschiedenis geplaatst lijkt'. Goede Vrijdag en Paaszaterdag riepen de verwarrende beleving op van een leegte die volheid verwacht, de volheid van de verrijzenis.

Afgezien van de door mij niet te beantwoorden vraag naar de precieze inhoud van het geloof dat Kees Fens tegen het einde van zijn leven restte, meen ik te mogen zeggen

dat hij is blijven hopen op behoud of regeneratie van de christelijke cultuur in het oude Europa. 'De grote verhalen van het christendom moeten doorgegeven worden, ook nu nog,' zei hij kort voor zijn dood. 'Het gaat dan niet meer om geloof, maar vooral om cultuur. Om kennis. Daar moeten we misschien maar rond voor uitkomen, hoewel het me moeite kost.'

Continuïteit dus, desnoods zonder metafysische dimensie. De continuïteit van – let wel – verhalen, grote en groots interpreteerbare verhalen. Niet van leerstellingen. Tussentijd. Dát altijd en op zijn minst.

Geciteerde bronnen

Kees Fens, erfgenaam van een lege hemel. Documentaire, 2008.
Regie: Hans Keller. Productie: René Mendel/Interakt.

Frits Abrahams, 'Het geloof', *NRC Handelsblad*, 10 oktober 2000. Verslag van een gesprek tussen Kees Fens en Geert Mak onder leiding van Maartje van Weegen in De Rode Hoed, Amsterdam.

Kees Fens, 'De grootheid van de uitzondering', *de Volkskrant*, 31 mei 1991.

Kees Fens, 'Brain-drain', *de Volkskrant*, 1 mei 1987.

Kees Fens, 'De cultuur houdt zich zelden aan zichzelf', *de Volkskrant*, 15 november 2007.

Kees Fens, 'De laatste seconde', *De Standaard*, 30 mei 1980.

Kees Fens, 'Een erudiet katholiek van aangrijpende eenvoud', *Studio* (KRO-programmablad), geciteerd in Nic. Schrama, *Dagblad De Tijd 1845-1974*. Nijmegen, Valkhof Pers, 1996.

Kees Fens, 'De macht en ik', *de Volkskrant*, 5 oktober 1996.

Kees Fens, 'Culturele vervalsingszucht', *de Volkskrant*, 9 maart 2006.

Kees Fens, 'De betovering van het onvoltooide', *de Volkskrant*, 23 december 1999.

Kees Fens, 'Vanaf het zesde uur', *De Standaard*, 28 maart 1975.

Kees Fens, 'Schedelplaats, Kruisboom, Adam, Enzovoort', *de Volkskrant*, 17 april 1992.

Kees Fens, 'Stem', *De Standaard*, 17 april 1981.

S. Vestdijk, *De toekomst der religie*. Arnhem, Van Loghum Slaterus, 1947.

Corine Vloet, 'Ik leef van nutteloosheid. Essayist Kees Fens over de cultuur van Europa', NRC *Handelsblad*, 11 januari 2004.

Over Wiel Kusters, *Mijn versnipperd bestaan. Het leven van Kees Fens 1929-2008*. Athenaeum—Polak & Van Gennep, 2014.

‘Mijn versnipperd bestaan’ is een goed geschreven, uitstekend gedocumenteerde, rijke biografie. Kusters’ grote verdienste is dat hij Fens’ positie ten aanzien van het katholicisme uitputtend blootlegt. Zonder dat inzicht is Fens’ leven onbegrijpelijk.’

Jeroen Vullings in *Vrij Nederland*

‘De boeiende en zeer leesbare biografie van Wiel Kusters is een welverdiend eerbetoon aan de grote criticus en essayist die Kees Fens was.’

Cyrille Offermans in *Ons Erfdeel*

‘In vergelijking met andere biografieën is deze echt het werk van een schrijvende dichter, die het verhaal van iemands leven harmonisch weet op te roepen met treffende citaten en subtiel verbindende eigen tekst, waardoor een naar elkaar verwijzend geheel van delen ontstaat. Alleen al het lezen van de Proloog is een overtuigende kennismaking met Kusters’ verbindende en samenhang stichtende werkwijze.’

T. van Deel op deReactor.org – Platform voor literaire kritiek

‘Het boek van Wiel Kusters over het leven van Kees Fens is zonder meer briljant. De epiloog, drie bladzijden, een prachtig slotakkoord.’

Rik Torfs op Twitter

Grote God is de volledige tekst van de eerste Kees Fens-lezing, die op woensdag 18 februari 2015 door Wiel Kusters werd uitgesproken in De Rode Hoed te Amsterdam op uitnodiging van de Kees Fens Stichting.

Copyright © 2015 Wiel Kusters/
Athenaeum—Polak & Van Gennep
Spui 10, 1012 wz Amsterdam

ISBN 978 90 253 0725 7
NUR 320

www.uitgeverijathenaeum.nl